

ՀՏԴ 911.3Տնտեսական աշխարհագրություն**Արթուր ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ**

**ԵՊՀ ասպիրանտ, Մարտունու շրջանի Խերխանի հիմնական դպրոցի
աշխարհագրության ուսուցիչ
e-mail. artur.abrahamyan.1122@mail.ru**

Անահիտ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

**ԱրՊՀ աշխարհագրության ամբիոնի վարիչ, աշխ. գ. թ.
e-mail. Grigoryananahit01@asu.am**

Ելենա ՊՈՂՈՍՅԱՆ

**Ստեփանակերտի Խ. Աբովյանի անվան հիմնական դպրոցի ուսուցիչ
e-mail. elenapogosyan1985@gmail.com**

Քրիստինե ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

**Մարտունու շրջանի Ծովատեղի հիմնական դպրոցի ուսուցիչ
e-mail. covatexsql@mail.ru**

**ՍԱՐՏՈՒՆՈՒ ՇՐՋԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԻ
ԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԵՎ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՎՐԱ ԱԶԴՈՂ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ**

2020թ. տեղի ունեցած ռազմական գործողությունները խախտել են Արցախի կանոնակարգված առաջընթացը: Արցախի ռազմաքաղաքական-աշխարհագրական բարդ ճանապարհին առանձնահատուկ նշանակություն ունեցող խնդիրներից են փախստական դարձած բնակչության տեղաբաշխման, տարածքի համաչափ բնակեցման հարցերը, որոնց լուծման տեմպերից են կախված սոցիալական առաջնային հարցերի լուծումը, ժողովրդագրական իրավիճակի կարգավորումը, ապահովվածության, հեռանկարի մասին կայուն պատկերացումների ձևավորումը և այլն: Ուստի անհրաժեշտ է համայնքային և շրջանային մակարդակներով ուսումնասիրել բնակավայրերի

զարգացման ու դրանց բնակեցման վրա ազդող գործոնները, համակարգել և ընդհանրացնել: Սույն հոդվածում ներկայացրել ենք Մարտունու շրջանի տարածքի բնակեցման և բնակավայրերի զարգացման վրա ազդող առկա ու կանխատեսվող փոխադարձ կապերը և գիտականորեն հիմնավորված առաջարկություններ արել ձեռքի տակ ունենալով աշխարհագրական գործոնների պարտադիր հաշվառումը:

Բանալի բառեր՝ տարածքի բնակեցում, ժողովրդագրական իրավիճակ, սահմանամերձ բնակավայր, բնակչության ապակենտրոնացում, տարաբնակեցում, տրանսպորտա-աշխարհագրական դիրք:

**А. Абрамян, А. Григорян, Е. Погосян, К. Абрамян
КЛЮЧЕВЫЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ЗАСЕЛЕНИЕ
И РАЗВИТИЕ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ
МАРТУНИНСКОГО РАЙОНА**

2020 проведенные военные действия нарушили упорядоченный ход Арцаха. К числу проблем, имеющих особое значение на сложном военно-политико-географическом пути Арцаха, относятся вопросы размещения беженцев, пропорционального заселения территории, решения первоочередных социальных вопросов, регулирования демографической ситуации, формирование устойчивых представлений о безопасности, перспективах и т. п., зависят от скорости их решения. Поэтому необходимо изучать, согласовывать и обобщать факторы, влияющие на развитие населенных пунктов и их заселение на общинном и районном уровнях. В данной статье мы представили существующие и прогнозируемые взаимосвязи, влияющие на заселение и развитие населенных пунктов Мартунинского района, и дали научно обоснованные рекомендации с обязательным учетом географических факторов.

Ключевые слова: расселение населения, демографическая ситуация, приграничное расселение, децентрализация населения, расселение, транспортно-географическое положение.

**A. Abramyan, A. Grigoryan, E. Poghosyan, K. Abramyan
EFFECT ON SETTLEMENT AND RESIDENCE
DEVELOPMENT OF MARTUNI
REGION KEY FACTORS**

2020 the military operations that took place violated the orderly progress of Artsakh. Among the problems of special importance in the complex military-political-geographical path of Artsakh are the issues of the distribution of the refugee population, the proportional settlement

of the territory, the resolution of primary social issues, the regulation of the demographic situation, the formation of stable ideas about security, prospects, etc., depend on the speed of their solution. Therefore, it is necessary to study, coordinate and generalize the factors affecting the development of settlements and their settlement at the community and district levels. In this article, we have presented the existing and projected interrelationships affecting the settlement and development of settlements in Martunu region and have made scientifically based recommendations with the mandatory accounting of geographical factors in hand.

Key words: *population resettlement, demographic situation, border resettlement, population decentralization, resettlement, transport and geographical position.*

Արցախում և նրա շուրջը վերջին 30 տարիների ընթացքում կատարվող և զարգացող իրադարձությունները, մասնավոր 2020թ. տեղի ունեցած ռազմական գործողությունները խախտել են երկրի կանոնակարգված առաջընթացը՝ հանրապետության համար ստեղծելով այնպիսի խնդիրներ, որոնք բազմակողմանիորեն ներգործություն են ունեցել հասարակության հետ առնչվող բոլոր ոլորտների վրա: Պետությունը կանգնել է մի ճանապարհի, որտեղ յուրաքանչյուր ծրագիր կամ որոշում անհրաժեշտ է կայացնել դրանց վերաբերող որոշակի մասնագիտական բնագավառի եզրակացության հիման վրա: Այդ առումով իր ուրույն տեղն ունի հասարակական (սոցիալ-տնտեսական) աշխարհագրությունը, որը կարող է ուսումնասիրել հասարակության տարածքային կազմակերպման և կառավարման հարցերը՝ պահպանելով փոխներգործուն կապը բնության տարրերի հետ: Արցախի որոշ շրջանների բնակչությունը ենթարկվել է հարկադրված միգրացիայի, խախտվել է բնական շարժը և դարձել անկանխատեսելի, հակառակորդի կողմից բռնազավթված բնակավայրերի բնակչությունը մնացել է առանց բնակարանների և այլն: Այս խնդիրների լուծումները դարձել են Արցախի համար առաջնային նշանակություն ունեցող: Կարևոր է նշել այն, որ պետության համար մեծ նրբանկատություն է պահանջվում տարածքի բնակեցման, բնակչության տեղաբաշխման օրինաչափություններին համապատասխան հարցերի լուծումներն ապահովելը: Դրանք, անշուշտ, ունեն իրենց տնտեսական, սոցիալական, ժողովրդագրական, քաղաքական կողմերը, որոնց համապատասխան անհրաժեշտություն է հարցի կիրառական նշանակության ուսումնասիրումը տարածքի բնակեցման և բնակավայրերի զարգացման վրա ազդող հիմնական գործոնների վերլուծությամբ: Մենք դա կատարել ենք Արցախի Մարտունու շրջանի համատեքստում:

Ընդհանրապես հանրապետության բնակչության տեղաբաշխումն ընթացել և ընթանում է բնական, ռազմական, պատմական, սոցիալ-տնտեսական և մի շարք այլ գործոնների ազդեցությամբ: Արդյունքում տարածքի բնակեցման և յուրացման

արեալներն ընտրվել են այնտեղ, որտեղ ավելի նպաստավոր են եղել կյանքի ու աշխատանքի համատեղության պայմանները¹։ Մարտունու շրջանի սահմանամերձ զգալի տարածքներ հակառակորդի կողմից հնարավոր խոցման գոտում գտնվելու պատճառով դուրս են մնում բնակեցումից և շատ դեպքերում նաև գյուղատնտեսական օգտագործումից։ Նման տարածքներին մոտ բնակավայրերի բնակչության հոգեկան կայունությունը բազմակողմանիորեն որոշում է բնակչության խտության, տեղաբաշխման կրիտիկական մակարդակները։ Եթե դա պահպանվում է, ապա առաջ է գալիս պաշտպանվածության, երկրի ապագայի հանդեպ վստահության զգացողություն²։ Մինչդեռ հակառակ պարագայում գերակշռում են սահմանահեռ պրոցեսները, սկսվում է իրավիճակի հետագա վատթարացումից զգուշացող բնակչության զանգվածային, չվերահսկվող արտահոսք դեպի տարածքի միջին երկրաչափական կենտրոնին մոտ տարածքներ կամ դեպի սահմանային բնակավայրեր տեղահանված բնակչության խուսափողականություն, իսկ վատագույն դեպքում՝ արտագաղթ երկրից։

Մարտունու շրջանի տարածքների բնակեցման և բնակավայրերի հետագա զարգացումը, վերափոխումն ու կատարելագործումը տեղի է ունենում բնական, արտադրատնտեսական, ֆինանսական, ժողովրդագրական, սոցիալական և այլ գործոնների ազդեցության տակ։ Ուստի այդ գործոնների ուսումնասիրումը հնարավորություն է տալիս բացահայտել ինչպես առանձին բնակավայրերի, այնպես էլ դրանց տարածքների ու տարաբնակեցման զարգացման միտումները և վերափոխման ու կատարելագործման ուղիները³։

Հասարակական հարաբերությունների արդի պայմաններում Մարտունու շրջանի տարաբնակեցման կատարելագործումը և փոքր բնակավայրերի զարգացումը մեծապես կախված է արտադրատնտեսական գործոններից, շրջանային և հանրապետական նշանակության կենտրոնների հեռավորությունից, սոցիալ-մշակութային ծառայություններով բնակավայրերի ապահովվածությունից, ժողովրդագրական իրավիճակից (բնակչության սեռատարիքային կառուցվածք, վերարտադրության և միգրացիոն գործընթացներ, սոցիալ-հոգեբանական և այլ գործոններ) և այդ շարքում ուրույն տեղ ունեցող ռազմաքաղաքական դրությունից։

Բնակավայրերի զարգացումը և տարածքի բնակեցումն արտահայտող կարևոր ցուցանիշ է նաև բնակավայրերի միջև եղած հեռավորությունը, որը Մարտունու շրջանում արտահայտվում է նրանով, որ որքան մեծ է տվյալ բնակավայրերի միջև գյուղատնտեսական հողատարածքների մասնաբաժինը, այնքան խիտ են

¹ Տես՝ **Աբրահամյան Ա.**, Աշ Մարտունու շրջանի բնակավայրերի և բնակչության տեղաբաշխման առանձնահատկությունները, ԱրՊՀ Գիտական ընթերցումներ (հոդվածների ժողովածու), Ստեփանակերտ, 2018թ., էջ 262։

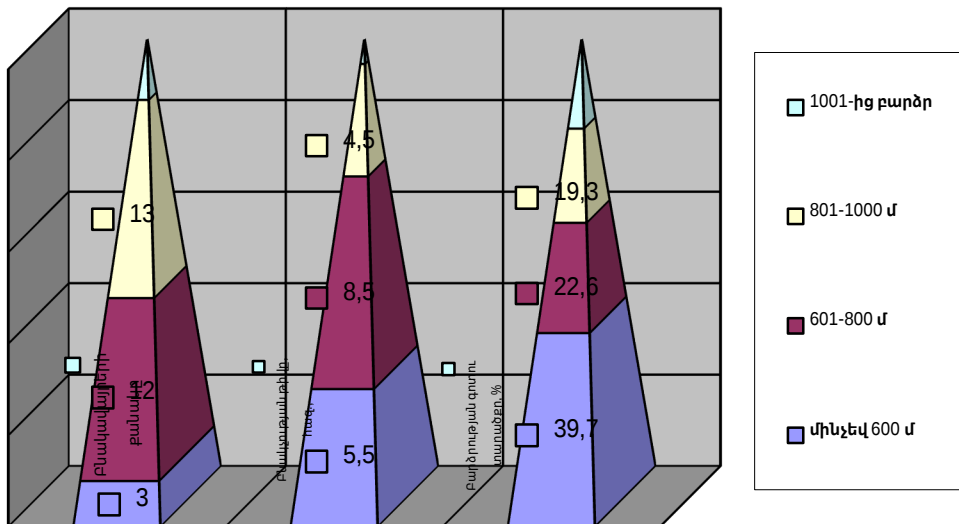
² Տես՝ **Մանասյան Մ.**, Հասարակական-աշխարհագրական հետազոտությունների մեթոդներ (ուսումնական ձեռնարկ), Երևան, 2008թ., էջ 192-195։

³ Տես՝ **Պոտոսյան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետության գյուղական բնակչությունը և բնակավայրերը, Երևան, 2017թ., էջ 328։

բնակեցված բնակավայրերը¹: Այդպիսիք են Գիշի, Խնուշինակ, Ճարտար, Բերդաշեն, Աշան, Սոս և Կարմիր Շուկա բնակավայրերի դեպքում:

Նկ. 1

Մարտունու շրջանի բնակչության և բնակավայրերի բաշխումն ըստ բարձրության գոտիների [ըստ 1-2]

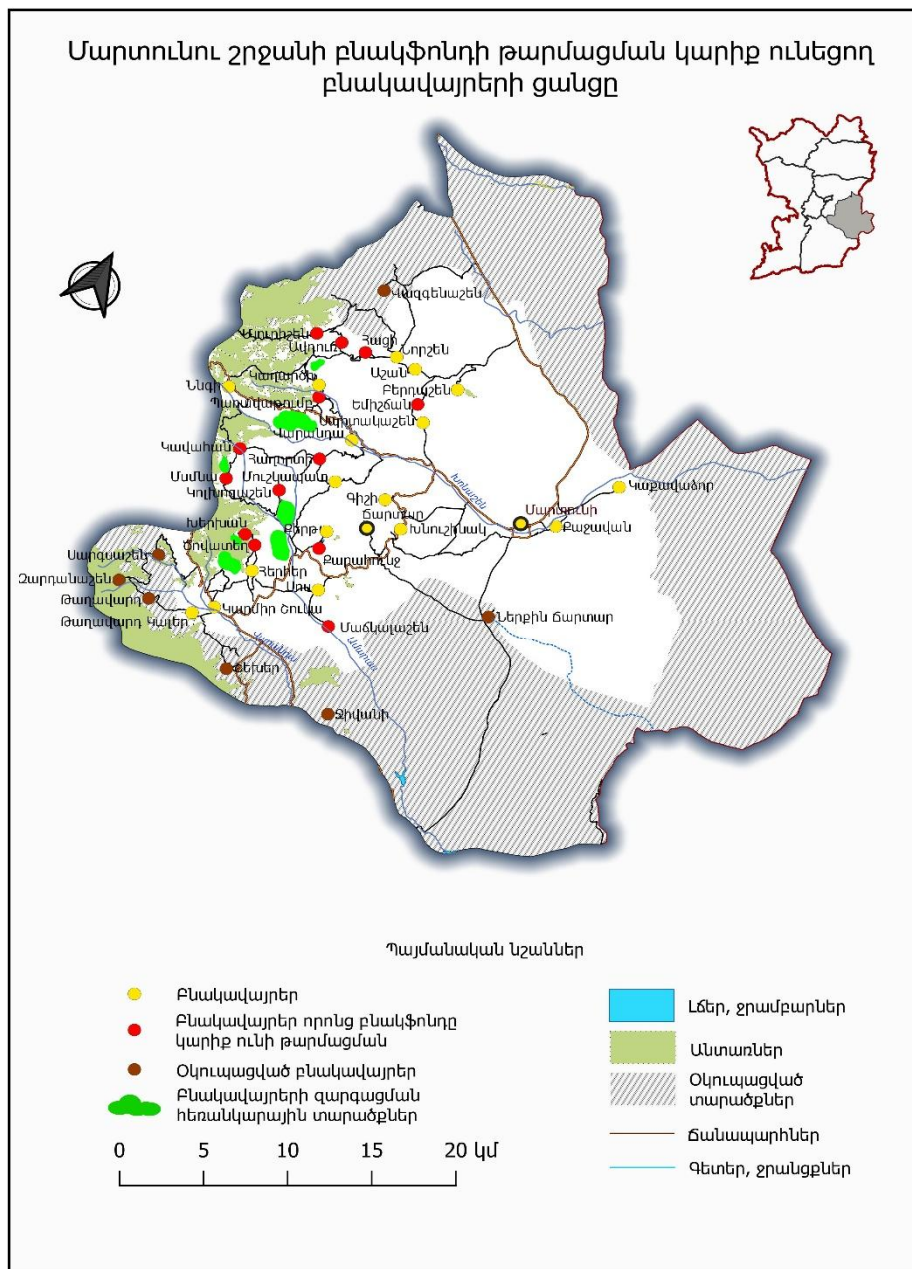

Մարտունու շրջանի շուրջ 56%-ը բնակվում է Մարտունի և Ճարտար քաղաքներում: Մինչև 600մ բարձրության գոտու միջին մարդաշատությունը կազմում է 1300 մարդ, 601-800 մ գոտունը՝ 860 մարդ, 801-1100մ գոտունը՝ 290 մարդ: Շրջանի բնակավայրերի և բնակչության բաշխումն ըստ բարձրադիր գոտիների ներկայացված է նկ. 1-ում:

Շրջանի ամենաբարձրադիր բնակավայրը՝ Զարդանաշենը և մյուս գոտիներից՝ Վազգենաշեն, Զիվանի, Շեխեր, Ներքին Ճարտար, Սարգսաշեն բնակավայրերը 2020թ. հետո առաջացած իրավիճակում հայտնվել են հակառակորդի տիրապետության տակ: Աշխարհագրական առումով այնպիսի պատկեր ունենք, որ շրջանի սահմանային բնակավայրերի բնակեցման արեալի զարգացումն անընդհատ խոչընդոտների առաջ է կանգնում, որոնցից ամենատարբեր հակառակորդի կողմից տարածքի հնարավոր խոցելիության աստիճանն է, նույնիսկ ամենափոքր հեռահարության միջոցներով: Ուստի, օրինակ, Կարմիր Շուկա և Թաղավարդ-Կալեր բնակավայրերի հետագա բնակեցման արեալները

¹ Պոտոյան Ա., Գրիգորյան Ա., Լեռնային Ղարաբաղի գյուղական բնակավայրերի սոցիալ-ժողովրդագրական հիմնախնդիրները, ԱրՊՀ Գիտական տեղեկագիր Պրակ 1: Ստեփանակերտ, 2016թ., էջ 63-65:

նախընտրելի է Մխատրաշեն, Բլբլաք, Մավա անբնակ բնակավայրերի կրկին շենացմամբ, որի համար առկա են անհրաժեշտ ռեսուրսները:

Բացի դրանից, թեկուզ շրջանի բոլոր բնակավայրերում առկա է ազատ բնակֆոնդ, սակայն դրանց մեծամասնությունը, սեփականատերերի կամ վերջիններիս ժառանգների հոգածության ներքո գտնվելով, անընդհատ խնդիրների առաջ է կանգնեցնում պետության՝ դրանք նրորոգելուն և տեղահանված բնակիչներին բնակֆոնդով ապահովելու գործում:

Շրջանի գյուղական բնակավայրերի մեջ պատմական հաջորդականությունը փոփոխվող ձևերով զուգակցվում է հինի, նորի և նորագույնի գծերով: Այդ զուգակցումներն առաջանում են առաջին հերթին նյութական ձևերի կայունության շտրիիվ, ինչպես նաև պատմականորեն ամրացած ավանդույթներն ու բնակչության ճաշակը այս կամ այն չափով արտահայտվում են բնակավայրերի նոր շինարարության մեջ: Դա ստեղծում է բնակավայրերի պատմական հաջորդականություն, որը շարունակաբար համարվում է բնակավայրերի հետագա զարգացման պայմաններից մեկը: Շրջանի բնակավայրերի ցանցի ստեղծված ձևերը կարիք ունեն թարմացման¹: Դա կախված է նրանից, թե ինչքան սուր է նոր պայմանների ու պահանջումների նկատմամբ հասարակությունը ստիպված հանդուրժել: Արդյունքում ունենք մի շարք բնակավայրեր, որոնց բնակֆոնդը շտապ կարիք ունի նորոգման: Նման խնդիրներ առաջացել են շրջանի *Մաճկալաշեն, Քարահունջ, Խերխան, Ծովատեղ, Կոլխոզաշեն, Մամնա, Կավահան, Հադորտի, Պառավաթումբ, Եմիշճան, Հացի, Ավդուռ, Մյուրիշեն* բնակավայրերում (տե՛ս ներկայացված քարտեզը): Նշված դեպքերում բնակիչները կանգնում են միգրացիայի ճանապարհին՝ նախընտրելով այն բնակավայրերը, որոնք ունեն զարգացած ենթակառուցվածքներ: Շրջանի տարածքի զարգացման գործում կարևոր դեր ունեն սահմանամերձ գոտին և արտադրական, սոցիալական ենթակառուցվածքային տարրերը, մասնավորապես վերջիններս, որոնց գործունեությունը տարվա ընթացքում մշտական է (տրանսպորտը, ջրամատակարարման համակարգերը, առևտրային և կրթական սպասարկումը), բնակավայրերի զարգացման համար էական նշանակություն ունեն: Ուստի Մարտունու շրջանի տարածքի բնակեցման, բնակավայրերի ձևավորման ու զարգացման համար յուրահատուկ դեր ունի տրանսպորտային ցանցը, որի առանձնահատկություններն են մեծ մասամբ պայմանավորում տարաբնակեցման բնույթն ու զարգացումը²: Սովորաբար տրանսպորտը որպես սպասարկող ճյուղ բնակավայրերի և արտադրության ճյուղերի ստեղծմանը, սակայն քիչ չեն նաև այնպիսի դեպքերը, երբ բնակավայրերի ձևավորման, այս կամ այն տարածքի բնակեցման և տնտեսական զարգացման հիմքերը դրվել են տրանսպորտի շտրիիվ և յուրացվել ու բնակեցվել (կամ վերաբնակեցվել) է տարածքը: Մեր օրերում

¹ Տե՛ս՝ **Սուջան Ս.**, *Լեռնային Ղարաբաղի Հարապետության տարաբնակեցման քաղաքականությունը*, 21-րդ դար, թիվ 4 (38), Երևան, 2011թ., էջ 27-30:

² Տե՛ս **Աբրահամյան Ա.**, *Արցախի Հանրապետության գյուղական բնակչության բնական շարժի արդի միտումները և դրսևորման առանձնահատկությունները*, ԱրՊՀ Գիտական տեղեկագիր, պրակ 2, Ստեփանակերտ, 2019թ., էջ 105:

Մարտունու շրջանում կան բնակավայրեր, որոնց տրանսպորտային ցանցի տեխնիկական մակարդակն անմիջապես վիճակում է՝ մասնավորապես միջբնակավայրայինի դեպքում:

Այսպիսով, ուսումնասիրելով Մարտունու շրջանի տարածքի բնակեցման և բնակավայրերի զարգացման վրա ազդող հիմնական գործոնները՝ եկանք հետևյալ եզրակացություններին.

ՇՇրջանում վարչական գործառնություն գուգահեռ տնտեսական, սոցիալական, մշակութային, առողջապահական և ծառայությունների այլ ձևերի համաչափ զարգացումն էական դեր կունենա շրջանի տարածքի բնակեցման ու առաջընթացի, տարաբնակեցման կատարելագործման, կայունացման և բնակավայրերի զարգացման համար:

ՇՇրջանի տարածքի բնակեցման և բնակավայրերի զարգացման համար մեծ նշանակություն ունի տեղական ինքնակառավարման մարմիններին պետության կողմից վերապահված պարտադիր լիազորությունների իրականացման նկատմամբ հետադարձ կապի ապահովման վերահսկողությունը:

ՇՇրջանի տարածքի բնակեցումը և բնակավայրերի զարգացումը մեծապես կախված են աշխարհագրական դիրքից (բնակելի տարածքի՝ թշնամու նկատմամբ հեռավորությունից), բնատնտեսական առանձնահատկություններից, սոցիալ-ժողովրդագրական իրավիճակներից և պետության հոգածությունից:

ՇԲնակավայրերի բնակչության թվաքանակի ավելացումը, սոցիալական ու տնտեսական շատ խնդիրների լուծումը մեծապես կախված են դրանց բյուջեի փաստացի եկամուտներից և նպատակային օգտագործումից, բնակելի կառուցապատման նշանակության հողատեսքերի տեղադիրքի անընդհատ թարմացումից և ճշգրտումից:

Առաջարկություններ.

Ահառավարող մարմիններին՝ տեղահանված բնակիչներին բնակարանով ապահովելու նպատակով հողվածում ներկայացված բնակֆոնդի թարմացման կարիք ունեցող բնակավայրերում կառուցել մինչև 8 բնակարան ունեցող երկհարկանի բնակելի շենքեր, որոնք կունենան ամուր քաղաքաշտպանական ապաստարաններ՝ ինժեներատեխնիկական անհրաժեշտ պայմաններով, ինչպես նաև՝ հարակից սպասարկման գոտի և յուրաքանչյուր ընտանիքի համար նախատեսվող անհրաժեշտ մակերեսով գյուղնշանակության հողամաս: Նշված շենքերի առավելությունները կկայանան նրանում, որ կզբաղեցնեն փոքր, կոմպակտ տարածք, կպահպանեն գյուղական միջավայրին հարիրությունը՝ ապահովելով պետական ֆինանսների խնայողությունը, քան թե յուրաքանչյուր ընտանիքի համար առանձին բնակարան կառուցելը կամ քանդված բնակֆոնդի վերակառուցելը, որոնց հետ կապված խնդիրները գրեթե միշտ պայմանավորված են սեփականության իրավունքի խախտումներով ու փաստաթղթային ձգձգումներով:

ԱՎարմիր Շուկա և Թադավարդ-Կալեր բնակավայրերի հետագա բնակեցման արեալները նախընտրել Մխտորաշեն, Բլբլաք, Մավաս անբնակ բնակավայրերի կրկին շենացմամբ, Շովատեղ-Կոլխոգաշեն-Քերթ միջբնակավայրային ճանապարհամերձ տարածքները, Սամնա-Կավահան, Պառավաթումբ-Վարանդա և Կադարծի-Ավդուռ միջհամայնքային գոտիները, որոնց համար առկա են անհրաժեշտ ռեսուրսները:

ԱՄարտունու շրջանի ծայրամասային բնակավայրերում իրականացնել մարդկային ռեսուրսների պահպանմանը ու դրանց մեծացմանը նպաստող շրջանային քաղաքականություն, որը խթան կդառնա և՛ անվտանգության համակարգի, և՛ ապահով լինելու հոգեբանական զգացողությունների առաջացման համար:

Գրականություն

1. Աբրահամյան Ա., ԱՀ Մարտունու շրջանի բնակավայրերի և բնակչության տեղաբաշխման առանձնահատկությունները, ԱրՊՀ Գիտական ընթերցումներ (հոդվածներ) ժողովածու, Ստեփանակերտ, 2018, էջ 261-266:
2. Աբրահամյան Ա., Արցախի Հանրապետության գյուղական բնակչության բնական շարժի արդի միտումները և դրսևորման առանձնահատկությունները, ԱրՊՀ Գիտական տեղեկագիր, Պրակ 2, Ստեփանակերտ, 2019, էջ 99-106:
3. Մանասյան Մ., Հասարակական-աշխարհագրական հետազոտությունների մեթոդները (ուսումնական ձեռնարկ), Երևան, 2008, 258 էջ:
4. Պոտոյան Ա., Գրիգորյան Ա., Լեոնային Ղարաբաղի գյուղական բնակավայրերի սոցիալ-ժողավրդագրական հիմնախնդիրները, ԱրՊՀ Գիտական տեղեկագիր, պրակ 1, Ստեփանակերտ, 2016, էջ 63-65:
5. Պոտոյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության գյուղական բնակչությունը և բնակավայրերը, Երևան, 2013, 416 էջ:
6. Սուջյան Ս., Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարաբնակեցման քաղաքականությունը, «21-րդ ԴԱԸ», թիվ 4 (38), Երևան, 2011, էջ 27-30:

Հետազոտությունն իրականացվել է ԱՀ ԿԳՄՆ կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցությամբ «SCS21-004» ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, աշխ.գ.դ. Ա.Ռ.Ավագյանը: